

УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ

Матеріали міжнародної наукової конференції
«Українські Карпати: етнос, історія, культура»
(Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.)

УЖГОРОД
ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
1993

Юсип Ю. В.,

канд. філол. наук,

*Ужгородський державний університет,
м. Ужгород*

РЕГІОНАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ В ОНОМАТОПОЕТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Явище ономапопеї чи звуконаслідування не перестає бути предметом уваги філософів, психологів, лінгвістів з античних часів, починаючи від стоїків і Платона. Ономапопея розглядалась у зв'язку з іншими проблемами: сутності мови, її походження, проблеми мовного знака, експресивного мовлення, дитячої мови, стилістики, поезики, психології і майже не вивчалась *per se* — як самостійний предмет дослідження.

Тривалий час залишалась поза увагою дослідників-діалектологів народна ономапопея і не тільки в говорах української мови, але і в говорах інших слов'янських мов.

В україністиці першим дослідженням з ономапопеї є монографія Р. Смаль-Стоцького «Примітивний словотвір» (11). Тут вперше проаналізовані українські ономапопи, відібрані автором із «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка, з точки зору етимології, звукової форми, словотвору й семантики. Дослідження, проведене Р. Смаль-Стоцьким, не тільки в україністиці, але і в славістиці, є першою спробою систематизації звуконаслідувань, тієї сфери, де, за виразом автора, «інстинктивно відчувається творчість мови, де ще булькає в перемінному вокалізмі й консонантизмі неостигла лава мови» (11, 122). Сам Р. Смаль-Стоцький вважав, що його робота дає підстави для накреслення загальних рис у дослідженні явища ономапопеї, вони послужать основою для дальших наукових досліджень, а останнє слово буде за матеріалом діалектним.

Ономапопи та їх деривати становлять значну частину діалектного словника народних говорів Українських Карпат.

За спеціально укладеною програмою нами зроблені записи в 30-ти населених пунктах мовного карпатського континууму (Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей).

Предметом нашого дослідження є структура ономапопів, що функціонують в українських говорах Карпат, їх

фонетична організація, особлива оноματοпоетична структура й семантика, а також словотвірна структура й семантика відономатопоетичних похідних, зокрема, відзвуконаслідувальних дієслів та іменників, утворених в результаті першого дериваційного ступеня. Об'єктом дослідження є вся система онома топів та відономатопоетичних утворень у говорах Українських Карпат, а не лише онома топидіалектизми та їх похідні, відсутні в літературній мові. Такий системний підхід до аналізу оноματοпоетичної та відономатопоетичної лексики дозволяє вивчити: 1) систему оноματοпоетичної лексики; 2) систему відономатопоетичних похідних; 3) виділити у сфері онома топеї в результаті аналізу семантики, формальної структури, дериваційних зв'язків онома топів та їх похідних порівняно з іншими говорами, літературною мовою арго специфічне, регіональне — з одного боку, та спільне з іншими говорами, з літературною українською мовою — загальнонаціональне, з другого.

Об'єктивною основою онома топеї є позамовне звучання. Утворення онома топів визначається двома факторами: екстралінгвальним або «універсальним» (не залежним від будь-якої мови) та лінгвальним. Людина, пізнаючи навколишній світ, наслідує його звучання, утворюючи онома топи. Дослідники часто вказують, що оноματοпоетична лексика не підлягає фонетичним законам, властивим звичайній неонотопоетичній лексиці. Уява про «звуковий анархізм» оноματοпоетичних утворень перебільшена. Її можна пояснити недостатнім вивченням фонетичної будови онома топів, їх фрагментарною зібраністю. Адже в слов'янській онома топеї, за винятком робіт Д. Бораніча, Р. Смаль-Стоцького, які переслідували переважно етимологічні, словотворчі цілі, не можна назвати ні одного дослідження, в якому описувалась би фонетична будова якоїсь групи онома топоетичної лексики в якійсь із слов'янських мов чи діалектів.

Фонетична організація онома топів українських говорів теж не була предметом дослідження в українській діалектології.

Нами досліджена звукова будова звуконаслідувань: фонемна сполучуваність для онома топів різних структур — від двофонемних до шестифонемних; виділені структурні типи (на фонематичному рівні), сумарна частотність окремих структур, функціональне навантаження фонем. Емпіричний матеріал зведений у 18 таблиць сполучуваності й частотності фонем. Діалектні онома топи мають високий

ступінь фонетичної впорядкованості. Найбільш продуктивними в досліджуваних говорах є трифонемні типи CVC з м'якими підтипами. Фонемний склад звуконаслідувань відповідає системі вокалізму й консонантизму даних говорів. При утворенні ономатопів звуки проявляють різну частотність вживання й сполучуваності. У зв'язку з так званим «уканням» значно вищим є функціональне навантаження фонем (*y*), ніж інших фонем. Це можна пояснити тим, що в значній частині досліджуваних говорів фонема (*y*) є рефлексом не тільки *y*, *o*, *a*, *q*, але також *o* в новозакритих складах. Найнижча частотність відмічена для вокалічних елементів з вузькою локалізацією (*y*) та (*yl*). (*y*) функціонує тільки як рефлекс (*o*) в новозакритих складах та й поширений на порівняно невеликій території. Низька частотність вживання та сполучуваності фонем (*yl*) — особливість звукової будови діалектних звуконаслідувань, оскільки територія поширення (*yl*) не така вже й мала, а частотність вживання у складі ономатопів дуже низька (6).

Система консонантизму в діалектних ономатопах складніша від системи вокалізму. Консонантні компоненти функціонально важливіші, базові у звуконаслідуваннях. Вони створюють різноманітні комбінації, що сприяє передачі багатоманітності звукових вражень мовця. Консонанти виступають опорними елементами в ономатопах. Голосні ж виконують роль елементів-наповнювачів.

Фонетична будова звуконаслідувань відрізняється від фонетичної будови неономатопоетичної лексики: по-перше, в неономатопоетичних словах відсутня фонетична мотивація, звук іррелевантний до значення; по-друге, наявні відмінності і в фонемній сполучуваності: для ономатопів найбільш характерна сполучуваність CV (консонантний компонент з вокалічним), а в українській літературній мові — передньоязиковий з іншим передньоязиковим (консонантний + консонантний).

Для ономатопоетичної лексики характерними є плинність, гнучкість консонантних та вокалічних компонентів. Перемінність консонантів в ономатопах приводить до багатства їх варіантів. Плинність вокалічних елементів сприяє виникненню рядів звуконаслідувань.

Консонантні звукові варіювання: м-н-в: м'яв-н'ав—вав 'наслідування звуків нявкання'; дз-цв: дз в'як—цв'як, дзвін—цвін 'наслідування звуків дзвону металу'; т-ч-ш: талап—чалап—шалап 'наслідування звуків чалапання болотом'; с-ц-ч: свер—цвер—чвер, свір—цвір—чвір 'наслідування звуків сюрчання коників і цвіркунів'; б-г-ж-жд-

-дж-п-т-ф-ч-ш: бух—гух—жух—жд'ух—пух—т'ух—фух—чух—шух—джух 'наслідування звуків, що супроводжують удари (різні за силою).

Вокалічні звукові варіювання: кував—кувев—кувів 'наслідування звуків кувекання сови'; бам—бім—бом—бум 'наслідування звуків калатання дзвонів'; жаб—жиб—жуб 'наслідування звуків журчання води в струмках'; коковев—куковев—кукувев 'про звуки, що їх видають сичі'; тап—тіп—топ—т'оп—туп—т'уп 'наслідування звуків тупання' та інші приклади.

Наведені звукові зміни не завжди зумовлені фонетичними законами досліджуваних говорів, тобто вони не є традиційними, за винятком тих, які відображають явища регулярної фонетики: реалізацію фонем у наголошених складах, нейтралізацію опозиції (и)—(е), (о)—(а), (о)—(у) у ненаголошених складах; нейтралізацію опозиції за твердістю — м'якістю, дзвінкістю — глухістю; міна ф-хв, к-т та інші. Спостерігається ареальне неспівпадіння одного й того ж явища в ономатопах та інших розрядах слів. Так, для гуцульських говорів характерною є, як відомо, нейтралізація опозиції (ц)—(ц'), що проявляється в функціонуванні (ц) у кінці слова перед (а), (у), а в ономатопах послідовно вживається (ц').

Ізоглоси фонетичних явищ ономатопів часто не співпадають із відповідними ізоглотами «самостійних» частин мови. У зв'язку з цими та іншими особливостями звуконаслідування зараховуються до явищ так званої неканонічної або екстранормальної фонетики.

Варіювання в сфері ономатопеї консонантних та вокалічних компонентів пояснюємо тим, що мовці мають справу з живою мовною творчістю, в процесі якої кожен раз те чи інше звучання отримує свою характеристику, дякуючи саме варіації то консонантних, то вокалічних елементів, з допомогою яких діалектоносії прагнуть якнайточніше передати те чи інше звукове враження. Змінність і плинність у звуконаслідуваннях — характерне для них явище, бо саме через них у ономатопах виражений зв'язок між звучанням і значенням, зв'язок звуконаслідувань з їх акустичними денотатами.

Вважаємо доцільним класифікувати ономатопи та їх похідні за співвіднесеністю з денотатами, що дозволяє виділити типи лінгвальних сутностей з відповідними типами позначуваних екстралінгвальних. На основі спільності семантики — наслідування звуків, які створюються відповідними звуковими об'єктами, звуконаслідування розподіляє-

мо в межах п'яти лексико-семантичних груп: 1) наслідування звуків, що супроводжують дії, рухи, людей і тварин; 2) наслідування звуків, що супроводжують різні стани, явища; 3) наслідування звуків тварин (птахів, комах, ссавців, земноводних); 4) наслідування звуків, що супроводжують різні фізіологічні процеси; 5) наслідування звуків, що характеризують процес мовлення.

Дослідивши семантику оноματοпоетичних утворень та їх похідних в українських говорах Карпат, ми виявили, що тут функціонують звуконаслідування та їх деривати спільні з літературною мовою, спільні з іншими говорами української мови (іноді спестерігається співпадіння за звучанням, але відмінність за значенням) і оноματοпи та їх похідні, характерні тільки для тих чи інших говорів досліджуваної території, так звані регіоналізми.

У першій групі наслідування звуків, що супроводжують дії, рухи людей і тварин, виділяються такі підгрупи: 1) наслідування звуків, які створюються конкретними предметами, механізмами в результаті людської діяльності; 2) наслідування звуків дії людини на рідини; 3) наслідування звуків стуку, тріску, скрипу, ударів, падінь і т. д.

У першій підгрупі функціонують звуконаслідування:

1.1.1. 'Наслідування звуків дзвону металу': у більшості досліджуваних говорів поширений оноματοп дзелен' (дзилин'). 'Ізогласа знаходить своє продовження в сусідніх подністрянських, покутсько-буковинських говорах (див.: 3, 514; 6, 59, 8, 1, 279; 4, 180; 9, 7; 2, 1, 378). В українській літературній мові «дзелень» вживається як присудок із значенням дзеленькати, дзеленчати 'видавати дзвінки звуки (про дзвінок, скляні та інші предмети (7, 11, 266). Оноματοп *дзелень* вважається спільнослов'янським оноματοпоетичним утворенням (5, 11, 57). Такого ж порядку звуконаслідування *дзен'* і *дзін'*.

В гуцульських говорах зафіксований оноματοп *бр'ам* 'про ланцюг' (К., Кр). Паралелей для даного звуконаслідування не виявлено, але засвідчені відономатопоетичні дієслова (5, 273).

У боржавських закарпатських говорах вживається звуконаслідування *цвен'* (Ос.) 'наслідування звуків від удару по металевій поверхні'. В інших говорах паралелей для цього ономатопа не відмічено, але в літературній мові та говорах функціонують відономатопоетичні похідні з іншими значеннями. Пор.: *цвенькати* 'погано вимовляти, сказати на чужій мові, в якій чується ц, дз' (про поляків, білорусів) (2, IV, 424).

У марамороських і боржавських говорах зафіксований онома топ *чінг-чінг* 'наслідування звуків дзвіночка на шиї тварин' пор.: угор. *cseng—csing* (*csenget*), отже, це звуконаслідування можемо вважати запозиченням з угорської мови.

У гуцульських, марамороських, боржавських, ужанських говорах відмічено звуконаслідування *пін* 'наслідування звуків від падіння монет'. Лексикографічними джерелами онома топ не зафіксований, але є його похідні.

1.1.2. 'Наслідування звуків від удару в дзвони': а) 'наслідування звуків від удару в великий дзвін': у більшості досліджуваних говорів зафіксовано *бам*. СУМом відмічене тільки відономатопетичне дієслово *бамкати* 'гудіти, дзвеніти від ударів (про дзвін); бити з певними інтервалами у дзвін або щось металеве' (7, 1, 99).

У верховинських закарпатських говорах поширений онома топ *бавх* 'про звуки глухого безперервного звучання дзвонів' (Уж.); пор.: *бов* 'наслідування глухих звуків ударів у дзвін' (4, 35). Наслідування звуків затихання звучання дзвона (поодиноких ударів) передається в боржавських говорах звуконаслідуванням *бун—бун* (Ос.), в ужанських і гуцульських — *бум—бум* (Сер., Двп., К.). У літературній мові *бум* вживається як наслідування звуків вистрілу, удару, дзвону барабана' (7, 1, 255).

б) 'Наслідування звуків від удару в малий дзвін': у бойківських, гуцульських говорах поширений онома топ *балам*; у південно-західних районах Івано-Франківської області *балам* вживається ще і в значенні 'наслідування звуків дзвіночка на шиї тварин' (К., Кр.). Лексикографічними джерелами відмічено *балам* 'наслідування ударів дзвону' (2, 1, 24), 'передача звучання дзвону' (5, 1, 124). СУМом фіксується похідне дієслово *баламкати* 'з поміткою діалектне 'бити в дзвін, дзвонити' (7, 1, 94). У верховинських закарпатських говорах нами також відмічені звуконаслідування ударів у малий дзвін *бавк, тилин; зилин*'; в ужанських: *бонк, тилен', тилин*'; у гуцульських: *цилин*'. Пор.: в українській літературній мові *телен, телень-телен* вживається як звуконаслідування для відтворення звучання дзвона, дзвінка (7, X, 62).

1.1.3. 'Наслідування звуків різання ножицями, ножем'. У гуцульських говорах Івано-Франківщини нами відмічений онома топ *криц, криц-криц* 'наслідування звуків рівномірного різання ножицями паперу' (Блб.), у тому ж значенні зафіксовані *цвіг', цвіг-цвіг* (К.), *чва-чвах—чвах* (Чрн.); *чвік, чвік—чвік, цік, ціц—цік* 'про тканину' (Двп.). У закарпат-

ських марамороських говорах *чік, чік—чік*, боржавських — *цік, цік—цік*, пор. угор. *сік—сік*, верховинських — *цвіг, цвіг—цвіг* (Уж.), *чирінк—чирінк* (Тур.), гуцульських — *швак, швак—швак* 'швидко різати' (Д.). У бойківських говорах вживається ономатопо *цик, цик—цик* (Соп., Яв.); ср. *цик—цик* 'вигук, що вживається для відтворення раптового відрізування' (6, 96). Розширений ономатопо *цики—цики* має вже відтінок у семантиці 'вигук, яким зображується безперервне часте різання, розпилювання' (6, 97). У марамороських говорах відмічений ономатопо *цвік—цвік* 'відрізати недбало' (Рп.). У гуцульських говорах південно-західної Івано-Франківщини зафіксовано *цін', цін'—цін'* 'наслідування звуків різання спеціальними ножицями жерсті' (Вор., Кр.); пор. в інших значеннях: *цінь—цінь* 'ковалікы цінькают' (2, 274); *цінь* 'про звуки, що їх видає синиця' (4, 1055); *цінь* 'про птаха: кричати, видаючи звуки, подібні до *цінь—цінь*' (2, IV, 433). У гуцульських говорах відмічений також ономатопо *цірін', цірін'—цірін'* 'наслідування звуків від різання тупими ножицями' (К.). Паралелей для даного звуконаслідування не виявлено в інших говорах та літературній мові, очевидно, це вузьколокальне явище.

1.2.1. 'Наслідування звуків виливання води з розмаху'. У бойківських говорах відмічені звуконаслідування *бавх* (Воют., Пот.), *бр'ух* (Люб.), *шух* (Т.); у гуцульських — *бл'ош* (Двп.), *бовх* (К.), *гиш* (Д.), *джух* 'з розмаху' (Кр.), відмічено також у цьому значенні (6, 59); *жбех* (Нжб.), *жух* (Р.), *жд'ух* (Блб.); у закарпатських говорах засвідчені: у марамороських та боржавських *жбых* (Б., Рп., Ос.); в ужанських — *збух* (Сер.), *бл'уз* (Бар.); у верховинських — *жбевх* (Тур.), *фл'ус* (М.), *фл'уц* (Уж). Для зафіксованих нами звуконаслідувань паралелей в інших говорах та літературній мові не виявлено, отже, вони є специфічними діалектними утвореннями, регіоналізмами. Приклади можна продовжувати.

Серед засвідчених звуконаслідувань є значна частина таких утворень, які дозволяють розкрити етимологію численних відономатопоетичних утворень української літературної мови та інших українських говорів.

На основі проведеного аналізу більше 900 ономатопоів, не враховуючи безпосередніх похідних, ми дійшли висновків, що багато з них не має паралелей в інших українських говорах, тобто є регіональними утвореннями чи, власне, діалектизмами типу гуцульського *криц, криц—криц* 'наслідування звуків рівномірного різання ножицями паперу'; боржавського *швік, швік—швік* 'наслідування звуків кісьби',

верховинського *кл'оц, кл'оц—кл'оц* 'наслідування звуків цьвохкання батогом' і т. д.

Народні говори багатші на звуконаслідування, ніж літературна мова. Художні твори досить бідні на звуконаслідування, СУМом фіксуються навіть не всі звуконаслідування, що зустрічаються на сторінках художньої літератури.

У ономапеї «проявляється найбільша індивідуальність говорів, найбільша специфіка їх словника» (10, 142).

Народна ономапея — живе й надійне джерело для поповнення скарбів літературної мови звуконаслідуваннями та їх похідними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. — Львів, 1878. — 88 с.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4-х т. — К., 1907—1909.
3. Дзензелівський Й. О., Ганудель З. Словник української мови Я. Ф. Головацького //Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — № 10. — Пряшів, 1982. — С. 311—611.
4. Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1882—1886. — 117 с.
5. Етимологічний словник української мови. — Т. 1. (А-Г) — К., 1982. — 631 с. — Т. 2. (Д-Копці). — К., 1985. — 570 с.
6. Кміт Ю. Словник бойківського говору //Літопис Бойківщини. — Самбір, 1934—1939.
7. Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 1—11.
8. Уманець А., Спілка (Комарь). Словарь російсько-український. Русско-український словарь: В 4-х т. — Львів, 1893, 1898.
9. Яценко Л. О. О детском языке //Основа. — СПб., 1861, № 8. — С. 5—8.
10. Никончук Н. В. О народной орнитологической терминологии Полесья и Карпат //Карпатская диалектология и ономастика. — М.: Наука, 1972. — С. 140—165.
11. Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір. — Варшава, 1929. — 200 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Б. — Буштино Тячівського району Закарпатської області.
Бар. — Баранинці Ужгородського району Закарпатської області.
Блб. — Бабинопілля Косівського району Івано-Франківської області.
Вор. — Ворохта Надвірнянського району Івано-Франківської області.
Воют. — Воютичі Самбірського району Львівської області.
Д. — Ділове Рахівського району Закарпатської області.
Двп. — Довгопілля Путильського району Чернівецької області.

- К. — Кути Косівського району Івано Франківської області
Кр. — Кременці Надвірнянського району Івано Франківської області
Люб. — Любенці Стрийського району Львівської області
М. — Мирча Великоберезнянського району Закарпатської області
Нжб. — Нижній Березів Косівського району Івано Франківської області.
Ос. — Осій Іршавського району Закарпатської області.
Пот. — Потічок Калуського району Івано Франківської області.
Р. — Річка Косівського району Івано Франківської області
Рп. — Руське Поле Тячівського району Закарпатської області.
Сер. — Середне Ужгородського району Закарпатської області
Соп. — Сопіт Сколівського району Львівської області.
Т. — Тухля Сколівського району Львівської області.
Тур. — Туриця Перечинського району Закарпатської області
Уж. — Ужок Великоберезнянського району Закарпатської області.
Чрн. — Черногузи Вишніцького району Чернівецької області.
Яв. — Явора Турківського району Львівської області.

- К. — Кути Косівського району Івано-Франківської області.
Кр. — Кремінці Надвірнянського району Івано-Франківської області.
Люб. — Любенці Стрийського району Львівської області.
М. — Мирча Великоберезнянського району Закарпатської області.
Нжб. — Нижній Березів Косівського району Івано-Франківської області.
Ос. — Осій Іршавського району Закарпатської області.
Пот. — Потічок Калуського району Івано-Франківської області.
Р. — Річка Косівського району Івано-Франківської області.
Рп. — Руське Поле Тячівського району Закарпатської області.
Сер. — Середнє Ужгородського району Закарпатської області.
Соп. — Сопіт Сколівського району Львівської області.
Т. — Тухля Сколівського району Львівської області.
Тур. — Туриця Перечинського району Закарпатської області.
Уж. — Ужок Великоберезнянського району Закарпатської області.
Чрн. — Чорногузи Вижницького району Чернівецької області.
Яв. — Явора Турківського району Львівської області.